

**ЧИШТИЯ ВА НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТЛАРИДА МУРШИД ВА
МУРИД МУНОСАБАТЛАРИ (ҚИЁСИЙ-ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲЛИЛ)**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19411853>

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич

фалсафа фанлари доктори(DSc),

ISFT институти “Гуманитар ва табиий фанлар”

кафедраси профессори

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

Раззоқов Қосимбек Қуванович

фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

Жиззах политехника институти

“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти

razzoqovqosimbek86@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Тасаввуф фалсафасининг муҳим институти бўлган муришд ва мурид муносабатлари Чиштия ва Нақшбандия тариқатлари мисолида қиёсий-герменевтик ёндашув асосида таҳлил қилинади. Тадқиқотда Муинуддин Чиштиий мактабида шакланган муҳаббат ва хизматга асосланган иршод тизими ҳамда Баҳовуддин Нақшбанд таълимотидаги ботиний назорат ва зикр марказий ўрин тутувчи руҳий тарбия услублари ўзаро таққосланади.

Мақолада Чиштия ва Нақшбандия тариқатларида муришд ва мурид муносабатлари масаласи қиёсий ва герменевтик таҳлил орқали ўрганилади. Мақсад – муришд ва мурид муносабатларининг ҳар икки тариқатдаги умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, муришднинг муридни тарбиялашдаги роли ва муриддан талаб қилинадиган сифатларни таҳлил қилиш, ҳамда Тасаввуфий-фалсафий механизмларини очиб бериш.

Мақолада Нақшбандия тариқатининг улуғ намояндалари – Хожжа Муҳаммад Порсо Бухорий, Хожжа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий асарлари ҳамда Жаҳоноро Бегимнинг Чиштия тариқатида оид “Мунис ул-арвоҳ” номли асари асосида муришднинг маънавий раҳбар сифатидаги ўрни ва муриднинг комилликка эришиши жараёни таҳлил ва тадқиқ этилади.

Тадқиқот натижасида ҳар икки тариқатда муришд – мурид муносабатлари умумий исломий руҳий анъаналарга таянган ҳолда шаклангани, бироқ, уларда услубий ва амалий фарқлар ҳам мавжудлиги аниқланади.

Калит сўзлар: Тасаввуф, тариқат, сўфийлик, Чиштия тариқати, Нақшбандия тариқати, иршод, муришд, мурид, зикр, ишқ, ботиний назорат, сулук, герменевтика, қиёс, таҳлил.

**RELATIONSHIPS BETWEEN MURSHID AND MURID IN THE TEACHINGS
OF CHISHTIYA AND NAKSHBANDIA (COMPARATIVE-HERMENEUTIC
ANALYSIS)**

Author: **Kholmuminov Ja'far Muhammadiyevich**

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

*Professor of the "INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE TECHNOLOGY AND
SCIENCE" INSTITUTE (Tashkent, Uzbekistan)*

jafarkholmomi@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

Razzokov Kosimbek Kuvanovich

Doctor of Philosophy (PhD),

*Associate Professor of the Department of "Social Sciences"
of the Jizzakh Polytechnic Institute (Uzbekistan)*

razzoqovqosimbek86@gmail.com

Abstract: *This article analyzes the relationship between a murshid and a murid, an important institution of Sufi philosophy, using the example of the Chishti and Naqshbandi orders, based on a comparative-hermeneutic approach. The study compares the system of guidance based on love and service formed in the school of Muinuddin Chishti and the spiritual education methods in the teachings of Bahauddin Naqshband, in which inner control and remembrance play a central role.*

The article studies the issue of the relationship between a murshid and a murid in the Chishtiyya and Naqshbandiyya orders through a comparative and hermeneutic analysis. The aim is to identify the common and different aspects of the relationship between a murshid and a murid in both orders, to analyze the role of the murshid in educating a murid and the qualities required of a murid, and to reveal the Sufi-philosophical mechanisms.

The article analyzes and researches the role of the murshid as a spiritual leader and the process of the murid's achievement of perfection based on the works of the great representatives of the Naqshbandiyya sect - Khoja Muhammad Porso Bukhari, Khoja Ubaydullah Ahror Vali and Maulana Abdurrahman Jami, as well as Jahanoro Begim's work on the Chishtiyya sect called "Munis ul-Arvah".

As a result of the research, it is determined that the relationship between murshid and murid in both tariqas is based on common Islamic spiritual traditions, but there are methodological and practical differences in them.

Key words: *Sufism, tarikat, Chishtiyya tarikat, Naqshbandiyya tarikat, irshad, murshid, murid, zikr, love, inner control, leech, hermeneutics, comparison, analysis.*

1.КИРИШ

Тасаввуф фалсафасида инсоннинг маънавий камолотига эришиш жараёни марказий ўринни эгаллайди. Ушбу жараёнда муршид (рухий устоз) ва мурид (шогирд) ўртасидаги

муносабатлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар Тасаввуфий таълимотнинг амалий ифодаси сифатида намоён бўлади.

Айниқса, Чишти ва Нақшбандия тариқатлари Тасаввуф тарихида кенг тарқалган ва таъсир доираси катта бўлган йўналишлар сифатида муршид-мурид муносабатларининг турли моделларини шакллантирган.

Муйиниддин Чиштий асос солган Чишти тариқатида муҳаббат, бағрикенглик ва хизмат орқали тарбиялаш устувор бўлса, Нақшбандия тариқатида Хожа Баҳоуддин Нақшбанд томонидан ишлаб чиқилган усулларда ички назорат, хафий зикр ва ижтимоий фаоллик муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур тадқиқотнинг долзарблиги шундаки, замонавий жамиятда маънавий тарбия, шахс камолоти ва устоз-шогирд муносабатларини қайта кўриб чиқиш зарурати мавжуд. Тасаввуфий мерос эса бу борада муҳим назарий ва амалий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тадқиқот натижалари замонавий руҳий ва ижтимоий муҳитда муршид – мурид /устоз – шогирд муносабатларининг аҳамиятини очиб беради.

2. МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАР:

Тадқиқотнинг асосий мақсади – Чишти ва Нақшбандия тариқатларида муршид ва мурид муносабатларини қиёсий-герменевтик таҳлил қилиш орқали уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, умумий ва фарқли хусусиятларни идентификация қилишдан иборат. Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- муршид ва мурид муносабатларини фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиш;
- муршид ва мурид тушунчаларини Тасаввуфий манбалар асосида таҳлил қилиш;
- Чишти манбалари, жумладан “Мунис ул-арвоҳ” асаридаги қарашларни ўрганиш;
- Нақшбандия манбалари (Хожа Порсо, Аҳрор аҳрор Валий, Мавлоно Жомий,) асосида таҳлил ўтказиш;
- қиёсий ва герменевтик таҳлиллар асосида илмий хулосалар чиқариш.

3. МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу тадқиқотда бир нечта илмий методлардан фойдаланилди:

1. Қиёсий таҳлил методи.

Чишти ва Нақшбандия тариқатларидаги муршид-мурид муносабатлари ўзаро таққосланиб, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари аниқланди.

2. Герменевтик ёндашув

Тасаввуфий матнлар, жумладан “Мунис ул-арвоҳ”, шунингдек Мавлоно Жомий ва Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий асарлари мазмуний ва маъновий жиҳатдан талқин қилинди. Герменевтика усули орқали матнлардаги ботиний маънолар, рамзий ифодалар ва иршодий ғоялар очиб берилди.

3. Тарихий-фалсафий метод

Тариқатларнинг шаклланиш тарихи ва уларнинг ижтимоий-маданий шароити таҳлил қилинди.

4. Манбалар таҳлили.

Асосий манбалар сифатида “Мунис ул-арвоҳ” асари, Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий, Мавлоно Жомий, Хожа Аҳрор Валий асарлари таҳлилга жалб этилди.

Шунингдек, бошқа классик ва замонавий илмий тадқиқотлардан фойдаланилди.

Мақолада асосан қиёсий-герменевтик таҳлил усулидан фойдаланилди.

4. АСОСИЙ ҚИСМ: ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

Чиштия тариқати Тасаввуф таълимоти тарихида инсонпарварлик, муҳаббат ва руҳий тарбияни марказга қўйган йўналиш сифатида алоҳида ўрин тутди. Ушбу тариқатнинг асосчиси Муинуддин Чиштий бўлиб, унинг таълимотида муршид ва мурид ўртасидаги муносабатлар меҳр-муҳаббат, ихлос ва хизмат тамойиллари асосида шаклланади.

Чиштия тариқатининг айрим тармоқларида муршид – мурид /устоз – шогирд муносабатларининг соддалиги, шогирд қабул қилишнинг осон усуллари одамларни бу тариқатга киришга мойил қилган омиллардан бири бўлган. Бобо Фарид Ганжшакар каби баъзи олимлар ғойиблик усулини рад этган бўлсалар, бошқалари, масалан, Саййид Муҳаммад Гесудароз шогирд ёки издошнинг устоз ёки пирни зиёрат қилишлари шарт эмас, балки унга ғойибона байъат қилиш мумкин, деб ҳисоблашган. Илгари бу тартибни киритиш учун бошқа маросимлар ҳам бўлган, жумладан, шогирд узок вақт хонақоҳда шайхга хизмат қилиши ва зоҳидлик амалларини бажариши керак бўлган, аммо вақт ўтиши билан бундай маросимлар ўзгариб кетган.[1] Бу кетма-кетликда солиқ сайру сулукка кирса, руҳни ибодат либоси билан безашга лойиқ бўлиши учун аввало тавба қилиши ва гуноҳдан “пок” бўлиши керак.[2] Чиштия тариқатининг анъаналарига кўра, шогирд бир неча даражада бўлади: изланувчи шогирд, билувчи шогирд ва қайтиб келган шогирд. Изланувчи шогирд илм йўлида тўхтовсиз юради. Агар бу йўлда узилиш бўлса, унга “воқиф” дейилади, агар бу узилиш тавба билан бирга бўлмаса ва давом этса, у диндан чиққан, дейилади.[3] Ўтмишда Чиштия шайхлари ўз ўғилларини халифаликка камдан-кам тайинлаганлар, ўликларга байъат ва Хизрга байъат қилиш, кейинчалик у ёки бу одат ҳам рад этилган. Шайхга таъзим қилмаган дарвешларга ҳам “зинапоёга ҳеч ким ўтирмаган” дейилган. Икки пирга қасамёд қилган шогирднинг иккинчи қасами ҳақиқий деб ҳисобланмаган, чунки шогирд битта узук билан боғланиши (фақат бир пирга иродат қилиши) лозим бўлган.[4]

Чиштия анъанасида *муршид* – фақат устоз эмас, балки муриднинг руҳий ҳолатини англовчи, уни маънавий камолот сари етакловчи раҳнамо ҳисобланган. Бу ҳақда Чиштия тариқатига оид “Мунис ул-арвоҳ” асарида шундай таъкидланади: “Муршид улким, мурид қалбидаги ғуборни кўриб, уни зикр ва муҳаббат ила пок этгай”. [5; 45] Бундан кўриниб турибдики, муршиднинг асосий вазифаси – муриднинг ички дунёсига таъсир ўтказиш, уни нафс ва руҳий камчиликлардан тозалашдан иборат бўлган.

Чиштия таълимотида муриддан талаб қилинадиган асосий сифатлардан бири – ўз пирига мутлақ итоат ва муҳаббатдир. Низомиддин Авлиё ўз малфузотларида шундай дейди: “Кимки пирини севмаса, ҳеч қачон Ҳаққа етолмас”. [14; 112] Бу ерда муршидга бўлган муҳаббат илоҳий муҳаббатга олиб боровчи восита сифатида талқин қилинмоқда.

Чиштиа тариқатида *муршид* – *мурид* муносабатларининг яна бир муҳим жиҳати – “суҳбат” (руҳий мулоқот) ҳисобланади. *Суҳбат* усули орқали мурид нафақат билим, балки ҳол (руҳий ҳолат)ни ҳам қабул қилади. Бу жараён Тасаввуфда “суҳбат таъсири” деб аталади.

Машхур олмон олимаси Аннемари Шиммель “суҳбат” усулининг Чиштиа тариқатидаги аҳамиятини қуйидагича таърифллайди: “Чиштиа муҳитида суҳбат мурид тарбиясининг энг кучли воситаси бўлиб, у орқали руҳий ҳолатлар бир шахсдан бошқасига ўтади”. [15; 234]

Шунингдек, Чиштиа тариқатида хизмат (хидмат) тушунчаси алоҳида аҳамиятга эга. Мурид ўз муршидига ва жамиятга хизмат қилиш орқали нафсини тарбиялайди. Бу жараён амалий Тасаввуфнинг муҳим кўринишидир.

Нақшбандия тариқати *ботиний назорат*, *зикри хафий* (яширин зикр; ички зикр) ва *ижтимоий фаоллик* каби ўзига хос тасаввуфий анъаналар билан ажралиб туради. Тариқатнинг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида муршиднинг асосий вазифаси – муридни ҳушёрлик ва ички покликка етиказишдан иборат.

Нақшбандия тариқатида муршид – пир – мурод ниҳоятда улуғ улуғ инсон, зеро унда “набавий сифатлар мужассам”. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий ўзининг “”Фикароти Аҳрориййа” рисоласида пир – муршиди комилга шундай таъриф беради: “Пир кимлигини биласанми? Пир – Пайғамбар розилиги йўқ нарса унда йўқ, балки ўз борлигидан ҳам кечолган зотдир. У ойнадек (соф) бўлиб, унда набавий сифат ва хулқларгина мужассам. Бу мақомда набавий (пайғамбарона) сифатлар билан сифатланиш воситаси ила Ҳақ таоло тасарруфи зоҳир бўлади ва у зот Илоҳий тасарруф билан тариқат талабгорлари ботинини тасарруф қилади”. [16;55]

Нақшбандияда муриднинг тарбиясидаги марказий принциплардан бири – хафий зикр. Бу метод муридни ташқи ҳаракатлардан кўра ички назорат орқали тарбиялайди. Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий асарларида бу тушунча қуйидагича изоҳланади: “Муриднинг қалби доимий ҳушёрликда бўлмоғи лозим, тил билан эмас, балки зикр унинг ботинидан чиқиши керак”. [8; 72] Бу муриднинг ички фаолиятига устуворлик берилиши Чиштиа тариқатидаги *зикри жаҳрий* (овозли зикр)дан бутунлай фарқ қилади. Ушбу усул Нақшбандияда муриднинг маънавий ривожланиши учун ишлаб чиқилган асосий механизм ҳисобланади.

Нақшбандия тариқатида муршид – фақат илмий-назарий ёки маънавий устоз эмас, балки иршодчи ва ички назоратчи сифатида ҳам қаралади. Бунда муршиддан файз олиш ва етарли даража маънавий самарадорликка етиш учун мурид – шогирддан алоҳида эътибор ва сайъ-ҳаракат талаб қилинади. Мавлоно Жомий таъкидлаганидек, “Мурид ўз иродасини пир иродасига таслим этмаса, сулук йўлида барқарорликка эришолмайди”. [7;158]. Бундан кўриниб турибдики, Нақшбандияда мурид иродатининг тарбияланиши, унинг ўз муршидига тўлиқ итоат этишга эришиши руҳий поклик ва маънавий интизом билан боғланган. Хожа Аҳрор Валий ҳам Жомий фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда муриднинг сифатлари ва одобини қуйидагича белгилаб беради: “Мурид шулки, иродат (ихтиёрини пирга топшириш) оташи таъсирида унинг тамоман борлиғи қуйиб кетган, ўз ихтиёридан ҳеч нарса қолмаган бўлади, у дил басирати билан

пир оинасида жамолини кўради. У ҳамма тарафдан юз ўгириб, қибласини пирининг жамоли қилиб олади ва озодлигидан маҳрум бўлиб пирига кул бўлади. У пирининг остонасига бош қўйганча ҳамма нарсадан юз ўгириб, ўз саодатини пир кўлида, бахтсизлигини эса пирининг рад қилишида деб билади. У йўқлик рақамини вужуд пешонасига тортган, шуъур тафриқидан халос бўлган бўлади”. [16;55]

Нақшбандияда муриддан талаб қилинадиган яна бир муҳим сифат – ижтимоий фаоллик. Хожа Аҳрор Валий тавсиясига биноан “Мурид халқ орасида бўлиб, иш ва ибодат билан Ҳаққа яқинлашсин”. [9;210] Нақшбандиядаги муриднинг “халқ орасида бўлиб, иш ва ибодат билан Ҳаққа яқинлашуви” усули Чиштиа анъанасидан фарқ қилади, зеро Чиштиада мурид кўпроқ руҳий сукунат ва суҳбатга урғу қаратади. Шунда Нақшбандия тариқати амал ва ботиний назоратни уйғунлаштирувчи йўналиш сифатида ажралиб туради.

Нақшбандияда *муриш* – *мурид* муносабатлари тарбия ва илмий билимдан ташқари, фалсафий тушунчалар орқали камолга эришишни ҳам ўз ичига олади. Бу жараён, шунингдек, иршодий ва экзистенциал ёндашув билан ҳам боғлиқ.

Нақшбандия тариқати Тасаввуфда ички назорат, зикр ва ижтимоий фаолликка асосланган йўналиш сифатида шаклланган. Унинг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд бўлиб, у *муриш* – *мурид* муносабатларига ўзига хос амалий мазмун-маъно бағишлаган. Нақшбандийликда танбеҳ ва ишоралар билан бирга рағбатлантириш ва муайян мақомга кўтариш муридни маънаван юксалтириш усули бўлган.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд халифалик мақомига етган муридлари – Алоуддин Аттор ва Хожа Порсонинг маънавий мақомларига юксак баҳо берган. Жумладан, Хожа Порсо ҳақида:

در غیبت ایشان در حضور اصحاب و احباب، در حق ایشان فرموده اند: «مقصود از ظهور ما وجود اوست. اورا به هر طریق جذبه و سلوک تربیت کرده ام، اگر مشغول می شود، جهانی از او منور می گردد»

Яъни: “*унинг йўқлигида суҳбартдошлар ва дўстлар ҳузурида*” (Жомий таъкиди) “*бизнинг зуҳуримиздан мақсад унинг вужудидир. Уни жазба ва сулукнинг ҳар иккала тариқаси бўйича тарбиялаганмиз. Агар шугулланса, бутун бир олам ундан мунаввар бўлгай*”, дея ўз шогирди ва халифасининг юксак маънавий мақомига ишора қилиб ўтган. Жомийнинг ёзишича, Баҳоуддин Нақшбанд яна бир ўринда ўз шогирдига шундай баҳо берган:

و در محل دیگر فرمودند: هرچه او می گوید حقّ – تعالیٰ – آن می کند.

Яъни: “*Бошқа бир ўринда шундай дедилар: У нимаики деса, Ҳақ таъоло ўшани қилгай (амалга оширгай)*”. [18; 7]

Нақшбандия таълимотида муршид муридни зоҳирий эмас, балки ботиний жиҳатдан тарбияловчи устоздир. Бу ҳақда Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий шундай ёзади: “Муршиднинг назаридурки, мурид қалбида зикр уруғини экиб, уни доимий хушёрликка етказгай”. [8; 67] Бу ерда муршиднинг вазифаси – муридни “хушёрлик” (хузур) ҳолатига олиб келиш экани таъкидланмоқда.

Нақшбандия тариқатида зикр, айниқса “хафий зикр” (ичкаридан зикр қилиш) марказий ўрин тутати. Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида: “Зикр қалба бўлмоғи лозим, тилда эмас”, [6; 89] деб таъкидланади. Бу ёндашув Чиштиа тариқатидаги жаҳрий

(овозли) зикрдан фарқ қилади ва муршид-мурид муносабатларида ҳам ичкилик ва сукунат устуворлигини кўрсатади.

Мавлоно Жомий ўз асарларида муршидга итоатни қуйидагича изоҳлайди:

“Мурид ўз иродасини пир иродасига таслим қилмагунча (бўйсиндирмагунча), сулук йўлида илгарилар олмас”. [7; 154] Бу ерда *итоат* деганда фақат ташқи амал эмас, балки ички таслимият кўзда тутилмоқда. Шунингдек, Хожа Аҳрор Валий таълимотида *муриш* – *мурид* муносабатлари ижтимоий фаоллик билан уйғунлашади: “Халқ ичида бўлиб, Ҳақ билан бўлмоқ – муриднинг энг юксак мақомидур”. [9; 203] Бу ғоя Нақшбандия тариқатининг асосий шиори – “дил ба ёр, даст ба кор” шиори, “зоҳирда халқ билан, ботинда Ҳақ билан бўлиш” тамойили билан уйғундир.

Чиштия тариқати Тасаввуф анъаналари ичида инсон қалбига энг яқин ва эмоционал-руҳий тарбия усуллари билан ажралиб турадиган йўналишлардан бири ҳисобланади. Унинг асосчиси Муйиниддин Чиштий томонидан шакллантирилган таълимотда *муриш* ва *мурид* муносабатлари фақат иерархик муносабат эмас, балки чуқур руҳий боғлиқлик ва “ишқ” категорияси орқали изоҳланади.

Чиштия таълимотида муршид – “Инсони комил”нинг намунаси бўлиб, у фақат илм ўргатувчи устоз эмас, балки “ҳол” (руҳий ҳолат)ни узатувчи воситачи (трансформатор) сифатида ҳам намоён бўлади. Бу жиҳат Тасаввуф таълимотидаги ирфоний билим (маърифат)нинг хусусияти билан боғлиқ бўлиб, у фақат назарий эмас, балки тажрибавий характерга эга.

“Мунис ул-арвоҳ” муаллифи муршиднинг вазифаси қуйидагича талқин қилади: “Муршид ул зотдурким, муридни зоҳир илмлардин ботин сирларига етказгай ва унинг қалбини Ҳақ нури ила мунаввар этгай”. [5; 52] Бу ерда икки муҳим жиҳат кўринади:

1. Зоҳирдан ботинга ўтиш;
2. Қалбнинг нурланиши.

Демак, *муриш* – *мурид* муносабати эпистемологик (билимга оид) жараён ҳам ҳисобланади. Яъни, мурид билишнинг янги босқичи – ирфоний билиш даражасига олиб кирилади.

Чиштия тариқатида муриднинг муршидга муносабати мутлақ ишонч ва муҳаббатга асосланади. Бу муносабат рационал эмас, балки экзистенциал ва руҳий характерга эга. Низомиддин Авлиё малфузотларида бу ҳолат қуйидагича ифода этилади: “Муриднинг қалби пирга боғланмагунча, унинг зикри ҳам, ибодати ҳам самара бермас”. [14;118] Бу фикрдан англашиладики, Чиштия таълимотида амал (ибодат)дан кўра “ҳолат” устуворроқ ҳисобланади. Яъни, амалнинг самарадорлиги руҳий алоқадорлик даражасига боғлиқ.

Чиштия тариқатида “суҳбат” институти марказий аҳамиятга эга. Суҳбат – бу оддий мулоқот эмас, балки “руҳий энергия алмашинуви” жараёнидир. Муршиднинг ҳузурида бўлиш орқали мурид унинг руҳий ҳолатини қабул қилади. Бу жараёни замонавий тадқиқотчилар “руҳий трансмиссия” сифатида изоҳлайдилар.

Аннемари Шиммель бу ҳақда шундай ёзади: “Чиштия муҳитида мурид устоз билан бирга бўлиш орқали, сўздан кўра кўпроқ ҳолатни ўрганади”. [15; 241] Бу ерда билишнинг нораціонал шакли – “ҳол орқали билиш” концепцияси намоён бўлмоқда.

Чиштиа тариқатида муршид – мурид муносабатларининг яна бир муҳим жиҳати – хизмат (хидмат) орқали тарбиядир. Мурид жисмоний ва ижтимоий хизмат орқали нафсини синдиради ва руҳий покланишга эришади. Бу жараён “амалий аскетизм” сифатида баҳоланиши мумкин. Бундан ташқари, Чиштиа таълимотида бағрикенглик ва инсонпарварлик асосий тамойиллардан бири ҳисобланади. Муршид муридни фақат шахсий камолотга эмас, балки жамиятга фойдали шахс бўлишга ҳам тайёрлайди.

Герменевтик нуқтаи назардан қараганда, Чиштиа тариқатидаги муршид-мурид муносабатлари “ишқ парадигмаси” асосида қурилган. Бу ерда ишқ – билиш, тарбия ва камолотнинг асосий механизми сифатида намоён бўлади.

Чиштиа ва Нақшбандия тариқатларида муршид-мурид муносабатлари умумий исломий руҳий асосларга эга бўлса-да, уларда қатор муҳим фарқлар мавжуд.

Биринчи фарқ – тарбия усулида намоён бўлади. Чиштиа тариқатида муҳаббат, суҳбат ва хизмат устувор бўлса, Нақшбандияда ички назорат ва зикр асосий ўрин тутди.

Иккинчи фарқ – муршиднинг ролида. Чиштиада муршид кўпроқ руҳий тарбиячи ва меҳр манбаи сифатида кўрилса, Нақшбандияда у муридни доимий хушёрликка етакловчи назоратчи сифатида намоён бўлади.

Учинчи фарқ – амалий жиҳатда. Чиштиа тариқатида жаҳрий зикр ва суҳбат муҳим бўлса, Нақшбандияда ҳафий зикр ва ички сукунат устувор ҳисобланади.

Шу билан бирга, ҳар икки тариқатда ҳам муриддан: итоат, ихлос, сабр ва муршидга садоқат талаб қилинади.

Чиштиа ва Нақшбандия тариқатларида муршид-мурид муносабатларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қуйидагича кўринади:

1. Муршиднинг роли:

Чиштиа: руҳий тарбиячи ва муҳаббат манбаи; муриднинг ҳолатини шакллантиради.

Нақшбандия: иршодчи ва ички назоратчи; муриднинг хушёрлиги ва маънавий интизомини таъминлайди.

2. Зикр ва амалий усуллар:

Чиштиа: жаҳрий (овозли) зикр ва суҳбат асосий.

Нақшбандия: ҳафий (ичкаридан) зикр ва ички назорат устувор.

3. Итоат ва садоқат:

Ҳар икки тариқатда ҳам муриддан мутлақ итоат ва садоқат талаб қилинади, аммо тарз ва мазмунда фарқ бор:

Чиштиада муҳаббат ва ҳолат орқали, Нақшбандияда ирода ва ботиний интизом орқали.

4. Амалий камол:

Чиштиада хизмат ва муҳаббат орқали.

Нақшбандияда ижтимоий фаоллик ва зикр орқали.

5. Герменевтик таҳлил:

Чиштиа анъанаси ирфоний муҳаббат парадигмасига, Нақшбандия ботиний назорат ва амал парадигмасига асосланади. Ҳар иккиси ҳам инсоннинг маънавий камолотига қаратилган, аммо йўл ва услуби турлича.

Чиштиа тариқати таҳлили:

Муршид – руҳий тарбиячи, муҳаббат ва ҳолат манбаи.

Мурид – итоат, муҳаббат, сабр ва хизмат асосида тарбияланади.

Сухбат ва жаҳрий зикр марказий аҳамиятга эга. “Муршид ул зотдурким, муридни зоҳир илмлардин ботин сирларига етказгай ва унинг қалбини Ҳақ нури ила мунаввар этгай”. [5; 52] “Кимки пирини севмаса, у ҳеч қачон Ҳаққа етолмас”. [14; 112] Яъни, фақат ишқ ва муҳаббат орқали маърифат ва камолга етиш мумкин.

Нақшбандия тариқати таҳлили:

Муршид – муриднинг ботиний олами назоратчиси, ҳушёрликни таъминловчи.

Мурид – итоат ва ирода орқали тарбияланадиган шахс.

Хафий зикр ва ижтимоий фаоллик. Хожа Порсо таъбири билан айтганда, “Муриднинг қалби доимий ҳушёрликда бўлмоғи лозим, тил билан эмас, балки зикр унинг ботинидан чиқиши керак”. [8;72] Мавлоно Жомий эса “Мурид ўз иродасини пир иродасига фидо қилмаса, сулук йўлида барқарорликка эришолмайди”, дейди. [7;158]

Герменевтик нуқтаи назар: ботиний интизом ва ижтимоий фаоллик орқали маънавий камол топиш.

Умумий жиҳатлар:

Ҳар икки тариқатда муршид-мурид муносабати инсоннинг маънавий ривожланиши учун марказий инструмент ҳисобланади.

Муриднинг итоати, ихлоси ва сабри умумий талаб сифатида мавжуд.

Муршид – руҳий ва маънавий устоз сифатида тарбиянинг асосий агентидир.

Муршид ҳар икки тариқатда ҳам марказий роль ўйнайди; муриддан итоат, садоқат ва маънавий интизом талаб қилинади. Мақсад – маънавий камолот ва Ҳаққа яқинлашиш.

1. Муршиднинг марказий роли:

Ҳар икки тариқатда ҳам муршид тарбия ва маънавий камол учун асосий восита ҳисобланади. У муриднинг қалбини шакллантиришда ва маърифатга етказишда муҳим аҳамиятга эга.

Чиштиада: “Муршид ул зотдурким, муридни зоҳир илмлардин ботин сирларига етказгай ва унинг қалбини Ҳақ нури ила мунаввар этгай”. [5;52] Нақшбандияда: “Муриднинг қалби доимий ҳушёрликда бўлмоғи лозим, тил билан эмас, балки зикр унинг ботинидан чиқиши керак”. [8;72]

Будан кўринадики, ҳар икки тариқатда муршиднинг асосий вазифаси — муридни маънавий камолга етказиш.

2. Муриддан талаб қилинадиган асосий сифатлар:

Итоат ва садоқат: ҳар икки йўналишда мурид муршидга мутлақ ишончи ва итоат билан ёндашиши керак.

Маънавий интизом: мурид ўз нафсини назорат қилиши, ички тарбияга эътибор бериши лозим.

Чиштиада: “Кимки пирини севмаса, у ҳеч қачон Ҳаққа етолмас”. [14;112]

Нақшбандияда: “Мурид ўз иродасини пир иродасига фидо қилмаса, сулук йўлида барқарорликка эришолмайди”. [7;158]

Фарқли жиҳатлар:

Чиштиада муҳаббат, суҳбат ва хизмат устувор.

Нақшбандияда ботиний назорат, ҳафий зикр ва ижтимоий фаоллик устунлик қилади.

Амалий ва назарий йўналишларда ҳар икки тариқатнинг таълимоти ўзгарувчанлик ва ижодийликка эга.

Чиқарилган натижалар: ҳар икки тариқатнинг ўзига хос механизми бор, мақсад бир – инсоннинг маънавий камолоти.

Чиштиа: ишқ ва муҳаббат орқали камол топиш.

Нақшбандия: ботиний интизом ва ҳушёрлик орқали камол топиш.

Ҳар иккисида ҳам инсонни ички ва ташқи олам билан уйғунлаштиришга қаратилган.

Чиштиа тариқатида муршид руҳий тарбиячи, муҳаббат манбаи, Нақшбандия тариқатида эса муршид иршодчи, ботиний назоратчидир.

Чиштиа тариқатида муриддан Меҳр, сабр, итоат, хизмат талаб қилнса, Нақшбандия тариқатида итоат, ирода, ҳушёрлик, ботиний-руҳий назорат ва ижтимоий фаоллик талаб қилинади.

Чиштиа тариқатида таълим усуллари асосан суҳбат, хилват, хизмат, муҳаббат ва зикр бўлса, Нақшбандия тариқатида таълим усуллари иродат суҳбат, хизмат, зикри ҳафий, ботиний назорат ва амалиётдан иборат.

“Халқ ичида бўлиб, Ҳақ билан бўлмоқ – муриднинг энг юксак мақомидур”. [9;210]

Чиштиа тариқатида муҳаббат ва ҳолат устувор; Нақшбандия тариқатида ботиний назорат ва ҳушёрлик устувор. Ҳар иккала тариқат тарбия усули, зикр шакли ва амалиёт жиҳатидан бир-биридан муайян даржада фарқ қилади.

Чиштиада муршиднинг асосий вазифаси муридни муҳаббат ва ҳолат орқали маърифатга етказиш ҳисобланади. Муриднинг зикри, ибодати ва хизматлари руҳий трансмиссия воситасидир. [15;241]

Нақшбандияда муршиднинг асосий вазифаси муриднинг ботиний назорати ва ҳушёрлигини таъминлашдан иборат. Мурид зикрни ичкаридан қилади, ижтимоий фаоллик орқали нафсини назорат қилади. [8;72] [9;210] Жомий “Шарҳи рубоиёт” асарида бевосита Нақшбандия тариқатидаги *муршид* – *мурид* муносабатларининг асоси – “робитаи муршид” масаласга алоҳида тўхталиб ўтади. [17] Турк олими Усмон Турарнинг таснифига кўра, шайхга уч хил кўринишда робита қилинар экан:

1. Мурид шайхининг рўпарасида турганини тасаввур қилиб, унинг икки қоши орасига то ўзидан (хушидан) кетгунга қадар қарайди.

2. Мурид ўзини шайхи суратида кўради ва ўзидан кетгунга қадар бу ҳолни давом эттиради. Шу тарзда робита қилган солиқ, ўз зотини шайхининг зотида, сифатларини ҳам унинг сифатларида фоний қилган бўлади.

3. Шайхининг хаёлий суратини рўпарасида кўриб, уни қалбининг ўртасига туширади ва кўнглини узун ва кенг даҳлиз ҳисоблаб, шайхини бу даҳлизда юрганини ва ўзи томон келаётганини хаёлан тасаввур қилади. [19; 81]

Жомий изоҳлаб берган робита, юқоридаги таснифда кўрсатилган робитанинг биринчи ва учинчи хилларига тўғри келади: “Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин Нақшбанд - Ж. Х.) ва у кишининг халифалари қуддасаллоҳу асрораҳум наздида таважжух ва руҳий боғланишни тарбиялаш тартиби қуйидагича: уни бажараман, деган киши биринчи навбатда интисоб этган шахси (пир)нинг қиёфасини кўз олдига келтириши лозим. Бу ҳолат (муридда) иродат (таслим) ва кўзда тутилган ҳолат пайдо бўлгунча давом этиши керак”. [20]

Ж.Холмўминов “Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти” монографиясида “Робитаи муршид” ёхуд “тариқаи таважжух” усулини Нақшбандия тариқатига хос усул ё қоида сифатида таҳлил қилиб ўтади: “Жомий бу тушунчага ҳам ваҳдат ул-вужудий маъно-мазмун бағишлайди. Жумладан, нега мурид муршид чехрасини рўпарасида тургандек (икки қош оралиғида) тасаввур этиши керак, деган саволга Жомий “чунки у (пир – Ж.Х.) Мутлақ Рух кўзгусидир”, [20] деб жавоб беради. Муриднинг муршид чехрасини икки қош оралиғида (яъни, жуда яқин) тасаввур этишини робитанинг тасаввурий босқичи деб аташ мумкин. Робитанинг иккинчи босқичида мурид муршидни қалбан идрок эта бошлайди: ўз қалбини Мутлақ Рух кўзгуси – инсоният ва коинотдаги ҳақиқатни ўзида мужассамлаштирган зот – пир қалбига боғлайди; уни қалбан севишини ҳис этади; унинг қалбидан илоҳий файз олади; унинг қалбида Мутлақ Рух жилвасини мушоҳада этади. Бу ҳолат мурид қалбига фаолият бағишлайди: уни ҳаракатга келтиради; гўзал ҳис-туйғулар инъом этади; беҳудлик – муроқабадан лаззатланиш, маст бўлишга етказилади. Жомий ана шу ҳолат – беҳудликни узмасдан, иложи борица узоқроқ давом эттиришни тавсия этади. Чунки нақшбандия тариқатида ички беҳудлик (рақсу самоъсиз) жуда муҳим саналган. Мурид шу ҳолатга етганда, муршидни ҳам эсдан чиқариб, ўзини беҳудлик ихтиёрига топшириши керак”. [17] Бу ҳақда Ҳазрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд шундай буюрган экан:

“Маро мону худро ба он беҳуди деҳ”. [20]

Мазмуни: Мени кўявер, ўзингни беҳудликка бағишла.

“Бундай ҳолатда мурид чалғиб кетиши, хаёли бўлиниши ёки эҳтиётсизликка йўл қўйиши ҳам мумкин. Ана шундай узилишлар рўй берганда, мурид яна муршидга мурожаат этиши, у билан қалбан боғланиши лозим бўлади”. [17]

5. ХУЛОСА

Чиштия тариқатида муриднинг руҳий ҳолати ва ўз муршидига муҳаббат асосий ўринни эгаллайди.

Нақшбандия тариқатида муриднинг ботиний назорати ва ижтимоий фаоллиги марказий ўрин тутаяди. Натижада ҳар икки тариқатнинг ўз услуби ва механизмлари бор бўлиб, уларнинг мақсади ягона – инсоннинг маънавий камолоти ва Ҳаққа яқинлашиши.

Бу тадқиқот натижалари:

1. Тасаввуфий усулларни замонавий руҳий-маънавий тарбия билан уйғунлаштириш имкониятларини кўрсатади.

2. *Мурид* – *мурид*/устоз – шогирд институтининг фалсафий ва амалий аҳамиятини янада чуқур тушунишга ёрдам беради.

3. Чиштия ва Нақшбандия тариқатлари ўртасидаги фарқ ва ўхшашликлар замонавий ижтимоий ва маънавий муҳитда қимматли ўрнак бўлиши мумкин.

Чиштия ва Нақшбандия тариқатлари Тасаввуфининг энг йирик ва илмий асосланган йўналишлари ҳисобланади. *Мурид* – *мурид* муносабатлари ҳар икки тариқатда ҳам марказий ўрин тутаяди, лекин уларнинг таълим ва тарбия методлари маълум даражада фарқ қилади.

Чиштия тариқатида пир (муршид) муридга муҳаббат ва ишқ орқали тарбия беради, Нақшбандия тариқатининг муршиди эса ўз муридига ботиний назорат ва ижтимоий фаоллик орқали тарбия беради. Лекин ҳар иккала тариқатда ҳам умумий мақсад бир хил: маънавий камол топиш ва Ҳаққа яқинлашиш.

Ҳар икки тариқатда ҳам мурид ва муршид муносабатларининг асосий мақсади – инсоннинг маънавий ва руҳий камолоти, Ҳаққа яқинлашиши. Бу муносабатлар фақат билим бериш билан чекланмайди, балки руҳий трансмиссия, эмоционал боғлиқлик ва эҳтиром орқали амалга оширилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. محمد بن مبارك ميرخورد، سير الاولياء در احوال و ملفوظات مشايخ چشت، ج ۱، ص ۳۴۳-۳۵۱، لاهور ۱۳۵۷ ش.
2. غلامعلی آریا، طریقه چشتیه در هند و پاکستان، ج ۱، ص ۱۹۶-۱۹۷، تهران، ۱۳۶۵ ش.
3. ضیاء الدین نخشبى، سِلک السلوک، ج ۱، ص ۱۸-۱۹، چاپ غلامعلی آریا، تهران ۱۳۶۹ ش.
4. محمد بن مبارك ميرخورد، سير الاولياء در احوال و ملفوظات مشايخ چشت، ج ۱، ص ۳۴۵، لاهور ۱۳۵۷ ش.
5. جهان آرا بیگم، مونس الارواح، به اهتمام کریم نجفی برزگر با همکاری اشتیاق احمد ظلی، دهلی نو: راینزنی فرهنگی ج.ا.ایران، ۱۳۹۰. ص. ۱۱۸-۱۵۲.
6. کاشفی، فخرالدین علی صفی. رشحات عین الحیات. جلد ۱، به کوشش علی اصغر معینیان، تهران، ۱۳۵۶. ص. ۸۹-۹۲.
7. جامی، عبدالرحمن. نفحات الانس. به کوشش محمد عابدی. تهران، ۱۳۷۰. ص. ۱۵۴-۱۵۸.
8. بخاری، خواجه محمد پارسا. رساله قدسیه. مقدمه احمد طاهری عراقی. تهران، ۱۳۵۷. ص. ۶۷-۷۲.
9. احوال و سخنان خواجه عبید الله احرار. ملفوظات احرار به تحریر میر عبد الاول نیشابوری. به تصحیح و با مقدمه و تعلیقات عارف نوشاهی. تهران، مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۸۰، ص. ۲۰۳-۲۱۰.
10. غزالی، محمد بن محمد. احیاء علوم الدین. ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی. تهران: فرهنگی، ۱۳۵۱. ص. ۴۵-۴۸.
11. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. کشف المحجوب. به کوشش، مقدمه و تصحیح محمود عابدی. تهران: سروش، ۱۳۸۶. ص. ۳۴-۳۸.
12. Knysh, Alexander. Islamic Mysticism: A Short History
Islamic Mysticism. Princeton University Press, 2017. – P.110–118.

13. Carl W. Ernst. Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam. Routledge ёки Shambhala Publications. - P.90–97.
14. Niẓāmuddīn Awliyā. Fawa'id al-Fu'ad. - New Delhi: Printworld, India, 1995/1996. – P.112–118.
15. Schimmel, Annemarie. Mystical Dimensions of Islam. – University North Karolina, 2011. – P.234-241.
16. Хожа Убайдуллоҳ Аҳроф. Табаррук рисолалар. 2.Рисолаи волидийя. / Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. – Тошкент: “Адолат”, 2004.
17. Холмўминов, Жаъфар. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.
18. Холмўминов, Жаъфар. Хожа Муҳаммад Порсо Бухорий. Ҳаёти ва фалсафий-ирфоний мероси. – Тошкент: “Тафаккур томчилари”, 2020.
19. Турар, Усмон. Тасаввуф тарихи. . / Турк тилидан Нодирхон Ҳасан таржимаси. – Тошкент: “Истиқлол”, 1999.
20. ЎЗР ФА ШИ Қўлёзмалар хазинаси, PN 1331 рақамли қўлёзма. - В.616 а.